

savvurlar, hatta düzenlediği hükümler, getirdiği çözümler ve kullandığı bir kısım terimler bakımından bu kanunlar bir bütün olarak yine beşerî kanunlar oldu. Bunun üzerine yeni bir çağrı başladı: "Hukukun İslâmlaştırılması". Bu kavram İslâm hukukunun, daha önceki kanunlaştırmalarda görülen aksaklıklardan da kurtararak tam anlamıyla uygulanmasını, bundan çıkan ictihad fikhinin kanun kalıbına konulmasını ve toplumun bu uygulamaya hazırlanması için geniş çerçeveli çabalar sarfedilmesini ihtiva etmektedir. Yukarıda işaret edilen uygulamalar bu çabaların bir parçasını teşkil etmektedir; ayrıca bu amaca yönelik ilmî ve akademik çalışmalar da vardır. 1. İslâm hukukunun üstünlük ve uygulanabilirlik vasıflarını ortaya koymak amacıyla mukayeseli araştırmalar yapacak fakülteler ve enstitüler kurulmuştur. Uganda ve Nijerya'da kurulan üniversiteler, İslâmâbâd ve Malezya'da kurulan Milletlerarası İslâm üniversiteleri, Afgan mücahidlerinin Pakistan-Peşâver'de kurdukları Davet ve Cihad Üniversitesi bu amaçla kurulan en yeni müesseselerdir. 2. İslâm iktisadını hayata geçirebilmek için hem teorisini oluşturmaya hem de yetmişmiş insana ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı karşılamak üzere meselâ Mekke'de Ümmülkurâ ve Riyad'da Muhammed b. Suûd üniversitelerinde İslâm iktisadi bölümleri, İslâmâbâd'daki üniversite bünyesinde de bir İslâm İktisat Fakültesi kurulmuştur. Bu fakülte lisans ve lisans üstü seviyesinde öğretim yapmakta, mezunlar Pakistan'da hukuk ve iktisadın İslâmlaştırılması programı içinde vazife görmektedirler. 3. İslâm hukuk ve iktisadıyla ilgili yeni meseleleri görüşüp çözümler ve hükümler üretmek, ihtiyaç duyan ülkelerin istifadesine sunulacak kanun tasarıları hazırlamak, yeni İslâmî kurumları tasarlamak üzere araştırma merkezleri ve akademiler kurulmuştur. Mekke ve Cidde'deki fıkıh akademileri, Ezher'e bağlı İslâm Araştırmaları Akademisi ve İslâmâbâd'daki üniversiteye bağlı İslâm Akademisi, Küveyt'teki Zekât Araştırmaları Merkezi bu kurumların meşhur örnekleridir. 4. Hemen bütün İslâm ülkelerinde ilgili ilmî ve akademik kurumlarda, ayrıca Batı'da bazı kurumlarda İslâm hukukuna dair araştırmalar, yüksek lisans ve doktora tezleri, ilmî toplantılar yapılmakta, bunlar kitap haline getirilerek neşredilmektedir. 5. 1960'lı yıllarda Mısır'da başlayan İslâm bankacılığı de-

nemesi, 1975'te Cidde'de kurulan İslâm Kalkınma Bankası ile amacına ulaşmış, bundan sonra hem İslâm ülkelerinde hem de bazı Batı ülkelerinde İslâm bankaları kurulmuş, faiz dışında bir teşvik aracı ile (kâr ve zararda ortaklık) ekonomi ve ticaretin finansmanının mümkün olduğunu gösteren örnekler sunulmuştur (Hasan Hâmid, XXII, 1048-1049; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 360 vd.).

On beş asır önce insanların yaratılıştan hür, eşit ve birtakım hak ve yükümlülüklerle ehil olduğunu dünyaya ilân eden bir sistemin hukuku olan fikhin yalnızca bu sistemin müminlerine değil insanlığa sunacağı değerler vardır. Bu katkının gerçekleşmesi müslümanların yeniden ictihad çağını yaşamalarına bağlıdır.

BİBLİYOGRAFYA:

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 31; Wensinck, *el-Mu'cem*, "fkh" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "fkh", "s" el' md.leri; Buhârî, "İlim", 10, 20; Müslim, "İmâre", 175, "Zekât", 4, 8, 14, 19, 98, 100; Ebû Dâvûd, "Salât", 1, "İlim", 10, "Ferâ'iz", 1; Tirmizî, "İlim", 7; Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ebşâf* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1368, s. 40; Şâfiî, *el-Üm*, Kahire 1329, VII, 250; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 346, 348, 350, 357, 368, 375, 378; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Sâvî), s. 216, 219-230; Kerhî, *Risâle*, İstanbul, ts., s. 84; Makdisî, *Ah-senü't-tekkâsım*, s. 37, 127, 142; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire 1348, s. 297-319; Ebû Nuaym, *Hilye*, Kahire 1351/1931, II, 167; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-mütefakkih* (nşr. İsmâil el-Ensârî), Beyrut 1400/1980, I, 45; Şirâzî, *Tabakâtü's-Sâfi'iyye*, Beyrut 1970, s. 35-36, 39-40; Gazzâlî, *el-Menhâl*, s. 469-470; a.mlf., *İhyâ*, Kahire 1387/1967, I, 48-49; Şehristânî, *el-Milel*, Kahire 1948, I, 365-368; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 31, 125 vd., 209; İbn Teymiyye, *Şihhatü'uş-şu'lel mezhebi ehli'l-Medîne*, Kahire, ts. (Matbaatü'l-İmâm), s. 32; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakki'tin*, I, 26, 40 vd.; II, 245; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhî), III, 393; V, 12-50, 77-90, 209-218; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1046-1050; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), I, 14; Süyûtî, *er-Red 'alâ men âhilede ile'l-'arz*, İskenderiye 1984, s. 35-36; a.mlf., *Târîhu'l-hulefâ*, s. 196, 261; Şa'rânî, *el-Mizânü'l-küb-râ*, Kahire 1318, I, 32; Ebüssuûd Efendi, *Ma'rûzât* (Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri* içinde), İstanbul 1992, IV, 35-75; Şah Velîyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-bâliğa*, Kahire 1966, I, 317; a.mlf., *el-İnşâf*, Kahire 1372, s. 7 vd., 29 vd.; İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, İstanbul 1330, s. 4 vd.; M. Zâhid Kevserî, *Bulâğu'l-emânî*, Kahire 1355, s. 67; a.mlf., *Hüs-nü't-tekkâdt ft şretî'l-İmâm Ebt Yâsuf el-Kâdt*, Kahire 1948, s. 33; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 21, 132; J. R. Houghwout, "Freward", *Law in the Middle East* (ed. Majid Khadduri — Herbert J. Liebesny), London 1955, I, 8 vd.; K. G. Camp, "Background and Development of the Project", a.e., I, 11 vd.; H. Saba, "Introduction", *Islamic Law in the Modern World* (ed. J. N. D. Anderson), New York 1959, s. 16 vd.; Hasan İbrâhim Hasan — Ali İbrâhim Hasan, *en-Nüzu-*

mül'l-İslâmiyye, Kahire 1962, s. 273-290, 294; Muhammed Hamîdullah, *İslâm'da Devlet İdaresi* (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul 1963, s. 55; Abdülkerim Zeydan, *el-Medhal*, Bağdad 1969, s. 89; *Hel li'l-kânûnî'r-Rûmî, te'sîrûn 'ale'l-fikh*, Beyrut 1973; Yusuf Ziya Kavakçı, *Suriye-Roma Kodu ve İslâm Hukuku*, Ankara 1975; Karaman, *İslâm Hukuku*, I-III; a.mlf., *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara 1975; a.mlf., "İslâm Tarihinde Mezheb Kavga-ları", *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1988, II, 715-721; a.mlf., *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989; Hacı, *el-Fikrû's-sâmî*, I, 14, 26, 278; II, 170-173; N. Anderson, *Law Reform in the Muslim World*, London 1976; J. Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş* (trc. Mehmet Dağ — Abdülkadir Şener), Ankara 1977, s. 18, 118; a.mlf., "Mahkeme", *İA*, VII, 148; a.mlf., "Fikh", *El²* (İng.), II, 886-891; Subhî Mahmesânî, *el-Ev-dâ' u't-teşrî'iyye*, Beyrut 1981, s. 182-185, 246 vd.; M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1983, s. 16, 18 vd., 276-277; a.mlf., "Les Institutions juridiques turques au moyen-âge", *TTK Belleten*, II/5-6 (1938), s. 41-76; a.mlf., "Fikh", *İA*, IV, 608-622; Sezgin, *GAS* (Ar.), I/3, s. 3-7, 10-26; Nizâmeddin Abdülhamid, *Mefhûmü'l-fikhî'l-İslâmî*, Beyrut 1404/1984, s. 11-99; Câdelhak Ali Câdelhak, "Bağış 'anı'l-fikhî'l-İslâmî", *Dirâsât fi'l-ha-dâretü'l-İslâmiyye*, Kahire 1985, III, 164-288; M. Mustafa Şelebî, *el-Medhal fi'l-fikhî'l-İslâmî*, Beyrut 1405/1985, s. 27-220; Rene David, *Çağdaş Büyük Hukuk Sistemleri* (trc. Argun Kötel), İstanbul 1985, s. 418, 424, 427 vd.; John Makdisî, "An Inquiry into Islamic Influences During the Formative Period of the Common Law", *Islamic Law and Jurisprudence*, Washington 1990, s. 135-146; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, I-VIII, İstanbul 1990-94; T. Zeynelabidin, *Tetavvûru hareketi't-teşrî'i'l-İslâmî fi's-Sudân*, İslâmâbâd 1991, s. 13-16; B. Botievan, *Loi islamique et droit dans les sociétés arabes*, Paris 1993; Hasan Hâmid, "Ta'tbîku's-şer'i'ati'l-İslâmiyye fi Bâkistân", *Ahbarü'l-'âlemi'l-İslâmî*, XXII/1048-1049, Mekke 1983-84; S. D. Goitein, "İslâm Hukukunun Doğum Anı" (trc. Büled Davran), *İTED*, I/1-4 (1954), s. 57-62; S. V. Fitzgerald, "İslâm Hukukunun Roma Hukukundan İktibasta Bulunduğu İddiası" (trc. Bilge Umar), *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXIX/4, İstanbul 1964, s. 1128-1154; İbrahim Kafesoğlu, "Prof. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve İslâm-Türk Medeniyeti", *TD*, XV/20 (1965), s. 178, 182-183; a.mlf., "Selçuklular", *İA*, X, 390, 400, 403; M. Abdülhâdî Sirâç, "Te'sîrû'l-fikhî'l-İslâmî fi'l-kânûnî'l-İncîlîzî", *Dirâsât 'Arabîyye İslâmiyye*, III, Kahire 1984, s. 7-22; Yaakov Meron, "Points de contact des droits juifs et musulman", *St.I*, LX (1984), s. 83-117; I. Goldziher, "Fikh", *İA*, IV, 601-608; Ömer Lütfi Barkan, "Kanûn-nâme", *İA*, VI, 185-196.  HAYREDDİN KARAMAN

Literatür. a) Klasik Dönem. Fikhin temel kaynakları, diğer ana İslâmî ilimlerde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerim ile Hz. Peygamber'in sünnetidir. Genel tefsir kitapları yanında özellikle ahkâm âyetlerinin tefsirine dair "ahkâmü'l-Kur'ân" türün-

deki eserler bu konuda önemli malzeme ihtiva etmektedir. Bunlar arasında Tahâvî, Cessâs, Kiyâ el-Herrâsî ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin aynı adı taşıyan eserleri meşhurdur (bk. AHKÂMÜ'l-KUR'ÂN). Sünnete gelince, bütün hadis kitapları fıkıh için birer kaynak olmakla birlikte *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere fıkıh bablarına göre düzenlenen "sünen" türü kitaplar hadislerden fikhî hükümler çıkarma konusunda ilk sırayı alır. Asıl gayeleri sahih hadisleri bir araya getirmek olan bu tasnif dönemi kaynaklarından sonra Tahâvî'nin *Şerhu Me'âni'l-âşâr*'ı ve Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı gibi mezhep fikhına dayalı hadis kitapları kaleme alınmıştır. Bunlardan başka sahih hadis kaynaklarından derlenen ahkâm hadislerine dair eserler de telif edilmiş olup İbn Hacer el-Askalânî'nin *Bulûğu'l-merâm*'ı ile Şevkânî'nin *Neylül-evâtâr*'ı en yaygın olanlarıdır (bk. FIKHÜ'l-HADİS).

Fıkha dair ilk eserlerin I. (VII.) yüzyılın sonlarıyla II. (VIII.) yüzyılın başlarında yazılmaya başlandığı bilinmekle birlikte bunlardan yalnız Süleym b. Kays el-Hilâlî'nin bir eseri, Katâde b. Diâme ve Zeyd b. Ali'nin hacca dair birer risâlesiyle yine Zeyd b. Ali'nin çeşitli fikhî konuları ihtiva eden *el-Mecmû'*u bugüne ulaştırır (Sezgin, I, 398-399). II. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise fıkıh mezheplerinin teşekkül etmeye başlamasıyla birlikte mezhep imamlarına ait görüşlerin derlenerek belli bir sistematik içinde düzenlendiği ve önemli hukukî metinlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu ilk kaynaklarla onlara dayanan temel metinler ve bunlar üzerine yapılan çalışmalar hakkında burada genel bir bilgi verilecektir (fıkıh ilminin, şer'î hükümlerin dayandığı kaynaklar ve bunlardan hüküm çıkarma usullerini konu alan dalı ve bu alanda oluşan literatür için bk. USÛL-ı FIKİH).

Hanevî Mezhebi. Hanevî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe (ö. 150/767), muhitinde karşılaşılacak meseleler ve bizzat kendisine yöneltilen sorularla ilgili olarak hayatı boyunca birçok icthadda bulunmakla birlikte bunları yazmadığı gibi icthad metodunu açıkladığı herhangi bir kitap da kaleme almamıştır. Ona nisbet edilen eserler genellikle akaidle ilgili olup doğrudan fikhî konulara hasredilmemiştir. Ebû Hanîfe, fikhî meseleleri ders halkasında talebeleriyle birlikte ele alıp tartıştıktan sonra ortaya çıkan ço-

zümleri onlara yazdırıyordu. Talebelere Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) derlediği ve ondan da tevâtür ve şöhrat yoluyla nakledildikleri için "zâhirü'r-rivâye" (el-usûl) olarak anılan *el-Aşl* (*el-Mebsût*), *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'u'l-kebîr*, *el-Câmi'u's-şagîr*, *es-Siyerü'l-kebîr* ve *es-Siyerü's-şagîr* adlı eserler Hanevî fikhının ilk ve en güvenilir kaynaklarını oluşturur. Bazıları defalarca basılan bu eserlerden özellikle *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *el-Câmi'u's-şagîr* üzerine yapılan birçok şerhin önemli bir kısmı yazma halinde bugüne ulaşmıştır (Sezgin, I, 422-431). Devletler hukukuyla ilgili konuların yer aldığı *es-Siyerü'l-kebîr*'in Şemsüleimme es-Serahsî tarafından yapılan şerhi burada özellikle anılmalıdır (I-V, Kahire 1971).

Hanevî mezhebinde el kitabı mahiyetinde ilk eser Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Muhtaşar*'ıdır (Kahire 1370). Ebû Hanîfe ve iki talebesi Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin görüşlerinin özet halinde yer aldığı eserde, aynı zamanda bir müctehid olan müellifin kendi görüş ve tercihlerini de belirtmesi önem taşır. Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945), Şeybânî'nin adı geçen altı kitabındaki görüşleri derleyerek *el-Kâfi* adlı eseri meydana getirdi (yazma nüshaları için bk. Sezgin, I, 443). Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090) bu eseri *el-Mebsût* adıyla şerhetti (I-XXX, Kahire 1324-31). *el-Mebsût* Hanevî fikhının temellendirildiği, bu mezhebe ait görüşlerin delillerinin açıklandığı ve sistemli bir tahlilinin yapıldığı ilk ve en hacimli eserdir.

Kudûrî (ö. 428/1037), Hanevî mezhebinin en meşhur el kitaplarından biri olan *el-Muhtaşar*'ı telif etti. Birçok defa basılan (Delhi 1847; İstanbul 1281, 1309; Lahor 1870; Kazan 1890; Bombay 1303) ve çeşitli dillere tam ve kısmî tercümeleri bulunan eser üzerinde otuz civarında şerh vb. çalışma yapılmıştır. En yaygın şerhleri Haddâd'ın *el-Cevheretü'n-neyyire* ve *es-Sirâcü'l-vehhâc*'ı ile Meydânî'nin *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*'ıdır (Sezgin, I, 452-455). Kudûrî'nin eseri Hanevîler arasında, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'sine Mâlikî çevrelerinde atfedilen bereket ve saygınlığa sahip olup yine Mâlikî mezhebinden Halîl b. İshak el-Cündî'nin *el-Muhtaşar*'ı gibi "el-Kitâb" diye de anılmaktadır.

Alâeddin es-Semerkindî'nin (ö. 539/1144) *Tuḥfetü'l-fukahâ*' adlı eseri (nşr.

M. Zekî Abdülber, I-III, Dımaşk 1377/1958), Kudûrî'nin *el-Muhtaşar*'ına dayanmakla birlikte o zamana kadar kaleme alınan eserlerden farklı bir sistematığa sahiptir. Semerkandî'nin talebesi olan Kâsânî (ö. 587/1191) bu eseri tertip ve metot bakımından örnek olarak *Bedâ'i'u's-şanâ'i*'i (I-VII, Kahire 1327-1328; I-X, Kahire 1972) telif etti. Hanevî tabakat kitaplarında bu eser *Tuḥfe*'nin şerhi olarak gösteriliyorsa da aslında klasik şerhlerle benzerliği bulunmayan *Bedâ'i'* orijinal bir eser olup gerek muhteva gerekse metot bakımından *Tuḥfe*'yi aşmış bulunmaktadır.

Kâsânî'nin çağdaşı Burhâneddin el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* adlı kitabı müteahhirin devri Hanevî ulemâsı arasında en çok rağbet gören eserlerin başında gelir. Kitap aynı müellifin, Şeybânî'nin *el-Câmi'u's-şagîr*'i ile Kudûrî'nin *el-Muhtaşar*'ına dayanarak telif ettiği *Bidâyetü'l-mübeddî*'nin şerhidir. Mergînânî'nin ilmî kudreti, konuları bir bütün halinde işleyiş ve üslûbunun güzelliği sebebiyle çok tutulan eser birçok defa basılmış (Kalküta 1234; Bombay 1279; Kahire 1282; Leknev 1876; Kazan 1888; Kanpür 1289-1290; Delhi 1306), İngilizce'ye (trc. Ch. Hamilton, London 1791, 1870) ve bazı Doğu dillerine de tercüme edilmiştir. *el-Hidâye* üzerine almış civarında şerh ve hâşiy yazılmış olup basılan önemli şerhleri şunlardır: Celâleddin el-Kurlânî, *el-Kifâye* (I-IV, Kalküta 1831-1834; Bombay 1279; Leknev 1876-1881, 1887; Kazan 1304; I-IX, Kahire 1319, *Fethu'l-kadîr* ve *el-İnâye* ile birlikte); Ekmeleddin el-Bâbertî, *el-İnâye* (Kalküta 1831, 1837, 1840; I-VIII, Bulak 1315-1318, Sâdî Çelebi'nin buna hâşiyesi ve *Fethu'l-kadîr*'le birlikte; I-IX, Kahire 1319, aynı eserler ve *el-Kifâye* ile birlikte; I-X, Kahire 1970, *el-İnâye* ve Sâdî Çelebi'nin hâşiyesiyle birlikte); Bedreddin el-Aynî, *el-Binâye* (I-IV, Leknev 1293; I-X, Beyrut 1980); İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (I-IV, Leknev 1292; I-VIII, Bulak 1315-1318; I-X, Kahire 1319; I-X, Kahire 1970).

Müteahhirin devri Hanevî âlimleri arasında şöhrat bulan iki metinden biri olan Ebû'l-Fazl el-Mevsîlî'nin (ö. 683/1284) *el-Muhtâr*'ı Ebû Hanîfe'nin görüşleri esas alınarak yazılmış bir muhtasardır ve yine müellifi tarafından *el-İhtiyâr li-ta'îli'l-Muhtâr* adıyla şerhedilmiştir (I-III, Kahire 1355; I-V, Kahire 1370). Diğer metin, Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) *Mecma'u'l-bahreyn* ad-

lı eseri olup Kudûrî'nin *el-Muhtaşar*'ı ile Ebû Hafs Necmeddin en-Neseî'nin *el-Manzûmetü'n-Neseîyye*'si esas alınarak telif edilmiştir. Eser üzerine bizzat müellifi ve tanınmış bazı Hanefî âlimler şerh yazmışlardır (metin ve şerhlerinin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 477; *Suppl.*, I, 658).

Bu iki kitaptan sonra kaleme alınan iki muhtasar metin de çok meşhur olmuştur. Bunlar, Ebû'l-Berekât en-Neseî'nin (ö. 710/1310) *Kenzü'd-dekâ'ik*'i ile Tâcüşşerîa'nın (VIII./XIV. yüzyıl) *Viķāyetü'r-rivāye*'sidir. *Kenzü'd-dekâ'ik*, Şeybânî'nin zâhirü'r-rivāye kitapları ile Tahâvî'nin *el-Muhtaşar*'ı, Ebû Hafs en-Neseî'nin *el-Manzûme*'si, Merginânî'nin *el-Hidāye*'si ve diğer bazı "nevâzil" (aş. bk.) ve fetva kitaplarından faydalanılarak yine Neseî tarafından kaleme alınan *el-Vâfi* adlı eserin muhtasarı olup birçok defa basılmıştır (meselâ bk. nşr. W. Cureton, London 1843; Lahor 1870; Delhi 1287, 1306; Bombay 1877, 1882; Kahire 1309, 1311). Şerhleri arasında en önemlileri şunlardır: Fahreddin ez-Zeylâî, *Teb-yînü'l-ḥakā'ik* (Leknev 1302; Kahire 1303; I-VI, Bulak 1313-1315); Bedreddin el-Aynî, *Remzû'l-ḥakā'ik* (I-II, Bulak 1285; Kahire 1299; Bombay 1302; Delhi 1870; Leknev 1877); Molla Miskîn, *Şerḥu Kenzî'd-dekâ'ik* (Bulak 1287; Kahire 1294, 1303, 1312, 1328); Zeynüddin İbn Nuceym, *el-Baḥrû'r-râ'ik* (I-VIII, Kahire 1311). Tâcüşşerîa'nın *Viķāyetü'r-rivāye*'si Merginânî'ye ait *el-Hidāye*'den ihtisarla telif edilmiştir (yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 468; *Suppl.*, I, 646). Müellifin torunu Sadrüşşerîa es-Sânî'nin *Şerḥu'l-Viķāye*'si (Leknev 1872-1873, 1883; Delhi 1888, 1889; Kahire 1318) ve Ahîzâde'nin *Zaḥîretü'l-ʿuḳbâ* (Leknev 1873, 1882, 1304; Kanpûr 1878; Lahor 1879; Kalkûta 1245) adıyla buna yazdığı hâşiye önemlidir. Sadrüşşerîa'nın *Viķāye*'yi ihtisar ettiği *en-Nuķāye* adlı eseriyle (Kalkûta 1274, 1858; Leknev 1873, 1888, 1889; Kahire 1318) Kuhistânî'nin (ö. 950/1534) *Câmiʿu'r-rumûz* adıyla buna yazdığı şerhi de (Kalkûta 1858; İstanbul 1289, 1291; Kazan 1890, 1902; Leknev 1874, 1291, 1298) burada zikretmek gerekir.

Kudûrî'nin *el-Muhtaşar*'ı, Neseî'nin *Kenzü'd-dekâ'ik*'i ve Tâcüşşerîa'nın *el-Viķāye*'si Hanefî ulemâsı arasında "mütün-i selâse"; *Kenzü'd-dekâ'ik* ve *el-Viķāye* ile birlikte Mevsilî'nin *el-Muḥtâr* ve İbnü's-Sââtî'nin *Mecmaʿu'l-baḥ-reyn*'i ise "mütün-i erbaa" olarak anılır.

XV ve XVI. yüzyıllarda kaleme alınan iki metin, Osmanlı Devleti'nin bir nevi yarı resmî hukuk külliyyatı olarak rağbet görmüş, asırlarca kadî, müftü ve müderrislerin müracaat kitapları olmuştur. Bunlar Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-ḥukḳâm*'ı ile İbrâhim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteķa'l-ebḥur* adlı eseridir. *Dürerü'l-ḥukḳâm*, aynı müellife ait *Gurerü'l-aḥḳâm*'ın şerhi olup Hanefî mezhebindeki muteber görüşler esas alınarak telif edilmiştir. Birçok defa basılan *Dürerü'l-ḥukḳâm* üzerine yirmiye yakın tam veya kısmî şerh ve hâşiye yazılmıştır. Bunlar arasında Mehmed Vâî Efendi, Şürûnbülâlî, Nûh b. Mustafa, Abdülhalîm b. Pîr Kadem ve Ebû Saîd el-Hâdimî'ye ait olanları önemlidir (bk. DÜRERÜ'L-HÜKKÂM). İbrâhim Halebî'nin *Mülteķa'l-ebḥur*'u, Kudûrî'nin *el-Muhtaşar*'ı ile *el-Muḥtâr*, *Kenzü'd-dekâ'ik* ve *el-Viķāye* gibi metinlere dayanır. Şerhleri arasında, Şeyhzâde'nin "Dâmâd" diye meşhur olan *Mecmaʿu'l-enḥur*'u ile (İstanbul 1241, 1257, 1264, 1276, 1287, 1304, 1310, 1317, 1329; Kahire 1298) Haskefî'nin *ed-Dürü'l-müntekâ*'sı (İstanbul 1317, 1327) ve Mevküfâtî'nin Türkçe şerhi (İstanbul 1269, 1276; Bulak 1254) sayılabilir. I. Mouradgea d'Ohsson'un *Tableau générale de l'Empire ottomane* (I-III, Paris 1787-1820; I-VII, Paris 1788-1824) adlı eserinde Osmanlı hukuk sistemiyle ilgili açıklamalar *Mülteķâ*'ya dayanmakta olup kitabın V ve VI. ciltlerinde *Mülteķâ*'nın şerhiyle birlikte bir özeti verilmiştir. H. Sauvair de *Mülteķâ* ile *Mecmaʿu'l-enḥur*'un bir özeti Fransızca'ya tercüme etmiştir (Marsailles 1876, 1882).

Hanefî fıkı alanında son dönemlerde yazılan bir metin olarak Şemseddin et-Timurtâşî'nin (ö. 1004/1596) *Tenvîrü'l-ebḥâr*'ı ile (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 427-428) Haskefî'nin buna yazdığı *ed-Dürü'l-muḥtâr* adlı şerhi (Hind 1224; Kalkûta 1242, 1268; Leknev 1280, 1293; Bombay 1300-1302, Lahor 1305), Tahtâvî'nin *Hâşiye ʿale'd-Dürri'l-muḥtâr*'ı (I-IV, Bulak 1254; I-III, 1269, 1283; Kalkûta 1264; Kahire 1268, I-IV, 1304) ve özellikle İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Reddû'l-muḥtâr ʿale'd-Dürri'l-muḥtâr*'ını (I-V, Bulak 1272; I-VIII, Kahire 1386/1966) anmak gerekir. Bu son eser, başlangıçtan müellifin zamanına kadar kaleme alınmış hemen bütün temel Hanefî kaynaklarına dayanması, hükümlerin dayandığı delillerin gösterilmesi, mezhepteki zayıf, sahih ve mutemet görüşlere işaret edil-

mesi, daha önce açıklığa kavuşturulmuş bazı karmaşık meselelerin çözümlenmeye çalışılması ve önceki eserlerde görülen yanlışların düzeltilmesi bakımından önem taşır.

Hanefî fıkıhıyla ilgili olarak buraya kadar sözü edilen temel kaynaklar ve el kitapları ile bunlar üzerine yazılan şerhler yanında, daha IV. (X.) yüzyıldan itibaren ilk kaynaklarda verilen bilgilere ek olarak daha sonra ortaya çıkan meselelere (vâkıât, nevâzil) ulemânın getirdiği çözümlerin ve verdiği fetvaların yer aldığı birçok eser kaleme alınmıştır (Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, tür.yer.). Bunlardan bazılarının *el-Fetâvâ* adını taşımakla birlikte sistematik fıkıh kitapları tarzında yazılmalarına karşılık Osmanlı muhitinde şeyhülislâmların verdiği fetvalardan derlenen birçok eser soru-cevap şeklinde kaleme alınmıştır (Hanefî literatürüyle ilgili daha geniş bilgi için bk. HANEFİ MEZHEBİ).

Mâlikî Mezhebi. Mâlikî fıkıhı, İmam Mâlik'in (ö. 179/796) *el-Muvaḥḫa*'ı yoluyla ve talebeleri vasıtasıyla olmak üzere başlıca iki şekilde yayılmıştır. *el-Muvaḥḫa*, Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) *el-Mecmûʿu* hariç tutulursa bugüne ulaşan en eski fıkıh kitabıdır. Bu eserde ibadet ve hukuk alanındaki sünnetle buna dayalı Medîne ve çevresinin ameli (amel-i ehl-i Medîne) derlenmiş olup bilinen birçok rivayetinden bütün halinde yalnız Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr el-Kureşî ile (bu üç rivayetin baskıları için bk. Sezgin, I, 459-460) Ebû Mus'ab Ahmed b. Kâsim ez-Zührî (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Mahmûd Muhammed Halîl, I-II, Beyrut 1412/1992) ve Süveyd b. Saîd el-Hadesânî'nin (nşr. Abdülmecîd et-Türkî, Beyrut 1995) rivayetleri günümüze ulaşmıştır. *el-Muvaḥḫa*'ın ilk iki rivayeti üzerine yapılan birçok şerhin başlıcaları şunlardır: İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstizkâr fî şerḥi mezâhibi ʿulemâʿil-emḣâr* (I-II, Kahire 1971-1973) ve *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaḥḫa mine'l-meʿânî ve'l-esânîd* (I-XXVI, Rabat 1387-1412/1967-1992); Ebû'l-Velîd el-Bâcî, *el-Müntekâ* (I-VII, Kahire 1331-1332); Celâleddin es-Süyûtî, *Tenvîrü'l-ḥavâlik* (Kahire 1343, 1353); Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî, *Şerḥu'l-Muvaḥḫa* (I-IV, Kahire 1279-1280, 1310, 1320, 1325; I-V, Kahire 1382/1962); Abdülhay el-Leknevî, *et-Taʿlîku'l-mümecced ʿalâ Muvaḥḫa*'i Muhammed (Hind 1292; nşr. Takiyyüddin en-Nedvî, I-III, Dimaşk 1412/1991); Muhammed Ze-

keriyyâ Kandelevî, *Evcezü'l-mesâlik ilâ Muvaṭṭa'î Mâlik* (I-XV, Kahire - Beyrut 1393-1394).

Mâlikî fıkının *el-Muvaṭṭa'* dan sonra ikinci temel kaynağı, Sahnûn lakabıyla tanınan Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî'nin (ö. 240/854) *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'sıdır (I-VIII, Kahire 1323; I-IV, Kahire 1324). İmam Mâlik'in talebelerinden Esed b. Furât, hocasının vefatının ardından bir süre Bağdat'ta kalarak tahsil gördükten sonra Mısır'a geçti ve orada hocasının önde gelen talebelerinden İbnü'l-Kâsım ile görüştü; kendisinden İmam Mâlik'in çeşitli fikhî konularla ilgili görüşlerini dinledi ve ayrıca onun ichtihadlarını da kaydedip *el-Esediyye* adlı eserini kaleme aldı. Sahnûn bundan bir nüsha elde ederek İbnü'l-Kâsım'a arzetti. Tashiḥ edilip gözden geçirilen yeni nüshaya İmam Mâlik'in diğer talebelerinin görüşlerini de ekleyip fıkıh konularına göre sistematik bir tarzda tasnif etti ve eserine *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* adını verdi. *el-Müdevvene* üzerine çeşitli şerh ve ihtisar çalışmaları yapılmış olup bunlar arasında İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât ve Muḥtaşarı'l-Müdevvene*'siyle talebesi Ebû Saîd el-Berâzî'nin *et-Tehzîb fi'l-ḥiṣṣâri'l-Müdevvene* adlı eseri rağbet görmüştür (Sezgin, I, 469-471). İbn Rüşd el-Ced (ö. 520/1126), *el-Müdevvene*'nin güç parçalarını açıklayıp eksiklerini tamamlamak için *el-Muḥaddimâtü'l-mümehhidât* adıyla bir eser yazdı (I-II, Kahire 1323; I-III, nşr. M. Haccî, Beyrut 1408/1988).

Mısır'da İbnü'l-Kâsım'dan Mâlikî fıkını öğrenen Endülüslü İbn Habîb es-Sülemî (ö. 238/853), *el-Müdevvene*'yi örnek alarak bugüne bazı parçaları ulaşan *el-Vâziḥa*'yı (Sezgin, I, 468), onun talebesi Muhammed b. Ahmed el-Uṭbî de (ö. 255/869) kısaca *el-Uṭbiyye* diye anılan *el-Mustaḥrace mine'l-esmî'a mim-mâ leyse fi'l-Müdevvene*'yi (a.e., I, 472) kaleme aldı. İbn Rüşd el-Cedd'in *el-Beyân ve't-taḥṣîl ve's-şerḥ ve't-tevcîh ve't-ta'îl fi'l-mesâ'il*'i'l-Mustaḥrece adıyla bu esere yazdığı hacimli şerh (I-XX, nşr. M. Haccî v.dğr., Beyrut 1404-1407/1984-1987) son derece önemlidir. Mâlikî mezhebinin şöhret bulan ilk kaynaklarından biri de İbnü'l-Mevvâz'in (ö. 269/883) bugüne bazı parçaları gelen *el-Mevvâziyye*'sidir (bu eser ve diğer ilk dönem kaynaklarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Muranyî, bibl.).

Bu ilk metinlerinden sonra, "Küçük Mâlik" lakabıyla anılan İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî (ö. 386/996), Mâlikî fıkını özetlediği meşhur eseri *er-Risâle*'yi kaleme aldı. Birçok defa basılan (Kahire 1296, 1304, 1314, 1319, 1323) ve bazı Batı dillerine tercüme edilen eser üzerine on beş kadar şerh yazılmış olup (Sezgin, I, 478-480) belli başlıları şunlardır: İbn Nâcî, *Şerḥ 'alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd* (Kahire 1332, Zerrûk'un şerhiyle birlikte); Ali b. Muhammed el-Menûfî, *Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî* (Kahire 1864, 1305, 1309, 1310, 1325; Ali b. Ahmed el-Adevî'nin hâşiyesiyle birlikte, Bulak 1288; Kahire 1300, 1310, 1328, 1335, 1344, 1357); Muhammed b. İbrâhîm et-Tetâî, *Tenvîrû'l-makâle fi ḥallî el-fâzi'r-Risâle* (I-III, nşr. Muhammed Âyis Abdülâl Şübeyr [baskı yeri yok], 1409/1988); Cessûs, *Şerḥ 'alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd* (Fas 1312).

İbn Ebû Zeyd'den sonra Mâlikî fıkının önemli bir el kitabı, eserlerinde Mısır Mâlikîleri ile Kuzey Afrika Mâlikîleri'nin doktrinlerini mezceden Cemâled-din İbnü'l-Hâcib'e (ö. 646/1249) ait *Câmi'u'l-ümmehât*'tır. Eser, müellifin fıkıh usulüne dair *Muḥtaşar*'ından ayırt edilmek amacıyla *el-Muḥtaşarı'l-fer'î* (*el-Muḥtaşar fi'l-fürâ'*) olarak anılır. Bu eser üzerine, İbnü'l-Hâcib gibi Mısırlı olan ve Mısır ile Kuzey Afrika Mâlikî doktrinlerini mezcetmede onu takip eden Halîl b. İshak el-Cündî (ö. 776/1374 [?]) tarafından *et-Tavzîḥ* adıyla bir şerh yazılmıştır (metin ve şerhin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 538). Halîl b. İshak asıl şöhretini *el-Muḥtaşar* adlı eseriyile kazanmış olup Kuzey Afrika Mâlikîleri arasında Sîdî Halîl, bu bölgede bir dereceye kadar *el-Muvaṭṭa'* ve *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'nın yerini alan eseri de "el-Kitâb" olarak anılır. Birçok baskısı bulunan *el-Muḥtaşar*'ın (meselâ bk. Paris 1855, 1883; Konstantine 1878; Fas 1301, 1318; Bulak 1293, 1304) bazı Batı dillerine tam ve kısmî tercüme-leri yapılmıştır (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 97; *El²* [İng.], IV, 964). Eser üzerine kaleme alınan altmış civarındaki şerh ve hâşiyeden basılı olan belli başlıları şunlardır: Mevâk, *et-Tâc ve'l-iklîl* (I-VI, Kahire 1328-1329, 1331, *Mevâhibü'l-celîl*'in kenarında); Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl* (I-VI, Kahire 1328-1329, 1331); Abdülbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî, *Şerḥu Muḥtaşari Ḥalîl* (I-IV, Bulak 1303, 1310); Haraşî, *Şerḥu Muḥtaşari Ḥalîl* (I-VIII, Bulak 1299, 1318, 1319, Ali b. Ahmed el-Adevî'nin hâşiyesiyle birlikte); Derdîr, *eş-Şerḥu'l-ke-*

bîr (I-IV, Bulak 1282, 1287; Kahire 1301, 1305, 1309, 1310, 1328, 1345, Desûkî'nin hâşiyesiyle birlikte).

İbn Ebû Zeyd'in *er-Risâle*'si ve Halîl b. İshak'ın *el-Muḥtaşar*'ı yanında Mâlikî mezhebinin diğer meşhur bir el kitabı da İbn Âsım el-Girnâtî'nin (ö. 829/1426) *el-Âşımıyye* diye tanınan *Tuḥfetü'l-ḥukkâm fi nûketi'l-ʿuḳûd ve'l-aḥkâm* adlı manzum eseridir. Birçok defa basılan *el-Âşımıyye*'nin (Fas 1289, 1300, 1317; Cezayir 1882, 1323, 1327; Kahire 1309, 1322, 1327) iki ayrı Fransızca tercümesi yapılmıştır (Brockelmann, *GAL*, II, 341; *El²* [İng.], III, 721). Şerhlerinin belli başlıları şunlardır: Meyyâre lakabıyla tanınan Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *el-İḥkân ve'l-iḥkâm* (I-II, Fas 1294, 1299; Kahire 1301, 1305, 1306, 1315); İbn Süde et-Tâvüdü, *Ḥalîyü'l-me'âşım* (Fas 1293, 1308-1310; Kahire 1304); Ali b. Abdüsselâm et-Tesûlî, *el-Behiyye* (Bulak 1256; Fas 1294, 1304, 1305; Kahire 1305, 1318); Osman b. Mekki et-Tevzerî, *Tavzîḥu'l-aḥkâm* (Tunus 1339).

Mâlikî fakihî ve filozof İbn Rüşd el-Hafîd'in (ö. 595/1198) *Bidâyetü'l-müctehid* adlı eseri, Mâlikî mezhebinin görüşleri yanında Şâfiî ve Hanefî mezhepleriyle sahâbe ve tâbiinden itibaren birçok müctehidin görüşlerinin yer aldığı önemli bir kaynaktır. Birçok defa basılan eserin (meselâ bk. I-II, Fas 1327; Kahire 1329; İstanbul 1333; Tunus 1344; I-VIII, nşr. Yûsuf Abdurrahman v.dğr., Beyrut 1407/1987) bazı dillere tam ve kısmî tercüme-leri de yapılmıştır (*DîA*, VI, 134). Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî'nin (ö. 914/1508), İmam Mâlik'in talebelerinden kendi zamanına kadar Endülüs ve Kuzey Afrika'da Mâlikî ulemâsının verdiği fetvaları derlediği (bu konudaki diğer eserler için bk. Abdülâzîz Binabdullah, s. 12-21) *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib 'an fetâvâ' ulemâ'i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eseri de (I-XII, Fas 1314/1897; I-XII, nşr. M. Haccî v.dğr., Beyrut 1401/1981, XIII. cilt [fihrist], 1403/1983) Mâlikî fıkı ve uygulaması bakımından büyük öneme sahiptir (Mâlikî literatürüyle ilgili daha geniş bilgi için bk. MÂLİKİ MEZHEBİ).

Şâfiî Mezhebi. İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) fikhî görüşleri talebeleri, kendi yazdığı veya talebelerine yazdırdığı kitaplar vasıtasıyla intikal etmiştir. Şâfiî, yalnız fikhî konularla ilgili görüşlerini değil diğer mezhep imamlarından farklı olarak bunları dayandığı usulünü de kaleme almıştır. Bu bakımdan usul-i fık-

hın kurucusu sayılmakta olup konuyla ilgili eseri *er-Risâle* adını taşır (Kahire 1312, 1315, 1321; nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1940). İmam Şâfiî'nin görüşlerinin ve bunların dayandığı delillerin yer aldığı en hacimli eseri *el-Üm'dür* (I-VII, Bulak 1321-1326; nşr. M. Zührî en-Necâr, I-VIII, Kahire 1961-1963). Bu eser de *er-Risâle* gibi Şâfiî'nin talebesi Rebî b. Süleyman el-Murâdî tarafından rivayet edilmiştir. Şâfiî'nin iki meşhur talebesi Büveytî ve Müzenî de hocalarının görüşlerini derledikleri ve zaman zaman kendi görüşlerini de kaydettikleri *el-Muhtaşar* adıyla birer eser kaleme almışlardır. Büveytî'nin *el-Muhtaşar*'ı henüz yazma halindedir (Sezgin, I, 491; *DİA*, VI, 500); Müzenî'nin eseri ise *el-Ümmün* kenarında ve ayrıca Beyrut'ta basılmıştır (1393/1973). Mâverdî (ö. 450/1058), Müzenî'nin *el-Muhtaşar*'ını *el-Hâvî'l-kebîr* adlı hacimli eseriyle şerhetmiştir (I-XVIII ve Mukaddime cildi, nşr. Ali M. Muavviz — Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut 1414/1994). Eserde, Şâfiî mezhebinin içindeki görüş ve ihtilâflar yanında diğer mezheplerin görüşleri de verilerek tartışılmıştır.

Gazzâlî'nin hocası İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), İmam Şâfiî ve talebelerinin görüşlerini *Nihâyetü'l-ma'tlab fî dirâyeti'l-mezheb* adlı eserinde derledi (I-II, nşr. Abdülazîm ed-Dîb, Devha 1399/1979); "hayatımın meyvesi" dediği bu kitapta kendi görüşleriyle diğer mezhep imamlarının görüşlerine de yer verdi. Gazzâlî (ö. 505/1111) hocasının bu eserini ihtisar ederek *el-Basî'tî* kaleme aldı ve daha sonra bunu da yarı yarıya kısaltarak *el-Vasî'tî* meydana getirdi (Eserin tahâret ve namaz bölümleri neşredilmiştir: I-II, nşr. Ali Muhyiddin Ali Karadâğî, Kahire 1983); bu eserini de *el-Vecîz* adıyla ihtisar etti (I-II, Kahire 1317). Her iki eser üzerinde de şerh, ihtisar vb. birçok çalışma yapılmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 2002-2004, 2008-2009; Brockelmann, *GAL*, I, 542-544; *Suppl.*, I, 752-754).

Ebû İshak eş-Şirâzî (ö. 476/1083), Şâfiî fıkhnın iki önemli el kitabı olan *et-Tenbîh*'i (nşr. Juynboll, Latince tercümesiyle birlikte, Leiden 1879; Kahire 1329) ve *el-Mühezzeb*'i (I-II, Kahire 1323, 1378/1958) kaleme aldı. *et-Tenbîh* üzerine yetmiş civarında şerh, ihtisar vb. çalışma yapılmış olup bazıları günümüze kadar gelmiştir. İmam Şâfiî'nin fikhî görüşleri ve bunların dayandığı delillerle birlikte Şâfiî'nin talebeleri ve daha sonraki

tanınmış Şâfiî ulemâsının görüşlerinin de yer aldığı *el-Mühezzeb* üzerine yapılan yirmiyi aşkın çalışmanın en önemlisi Nevevî'nin *el-Mecmû'* adlı şerhidir (I-XX, Beyrut, ts.) (Şirâzî'nin her iki eseri ve bunlar üzerinde yapılan çalışmalar için bk. *Keşfü'z-zunûn*, I, 489-493; II, 1912-1913; Brockelmann, *GAL*, I, 485-486; *Suppl.*, I, 669-670).

Nevevî'nin kaydettiğine göre VII. (XIII.) yüzyıla gelinceye kadar Şâfiîler arasında temel metin ve el kitabı olarak Müzenî'nin *el-Muhtaşar*, Şirâzî'nin *et-Tenbîh* ve *el-Mühezzeb*, Gazzâlî'nin *el-Vasî'tî* ve *el-Vecîz* adlı eserleri büyük şöret kazanmıştır (*Tehzîb*, I/1, s. 3). Ebû Şücâ' el-İsfahânî'nin (ö. 500/1107'den sonra) oldukça özlü bir eser olan, *Gâyetü'l-ihtisâr* yanında *et-Takrîb* diye de anılan *el-Muhtaşar*'ını da anmak gerekir. Birçok defa basılan (Bombay 1297; Kahire 1314; S. Keijzer'in Fransızca tercümesiyle birlikte, Leiden 1859; E. Sachau'nun Almanca tercümesiyle birlikte, Berlin 1897) eser üzerinde yapılan çalışmalar arasında İbn Kâsım el-Gazzî'nin *Fethu'l-karibî'l-mucîb fî şerhi elfâzî't-Takrîb* (*el-Kavlü'l-muhtâr fî şerhi Gâyeti'l-ihtisâr*, Bulak 1271, 1285; Kahire 1278, 1279, 1285, 1289; nşr. L. W. C. van den Berg, Fransızca tercümesiyle birlikte, Leiden 1895) ve Hatîb eş-Şirbînî'nin *el-İknâ' fî halli elfâzî Ebi Şücâ'* (Kahire 1277, 1282, 1284, 1306, 1307; Bulak 1291, 1293) adlı şerhleriyle ilkinde Bâcürî'nin, ikincisine Büceyrimî'nin yazdığı ve defalarca basılan hâşiyeler meşhurdur.

Nevevî'nin sözünü ettiği bu metnin yerini VII. (XIII.) yüzyıldan itibaren hemen hepsi Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'ine dayanan yeni eserler almaya başlamıştır. Râfiî (ö. 623/1226) *el-Vecîz*'i ve diğer bazı eserleri esas alarak *el-Muharrer*'i (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1612-1613; Brockelmann, *GAL*, I, 493; *Suppl.*, I, 678) ve *el-Vecîz*'in şerhi *Fethu'l-'azîz*'i (*el-'Azîz*) kaleme almıştır. eş-Şerhu'l-kebîr adıyla da anılan son eser ve İbn Hacer el-Askalânî'nin bu kitapta geçen hadisleri tahrîc ettiği *Telhîşü'l-habîr fî tahrîci ehadîşî'r-Râfi'îyyi'l-kebîr*'i (I-IV, Kahire 1399/1979) Nevevî'nin *el-Mecmû'* adlı eseriyle birlikte basılmıştır (I-XX, Beyrut, ts.).

Necmeddin el-Kazvînî (ö. 665/1266) *el-Vecîz*'i ihtisar ederek *el-Hâvî's-şâgîr*'i kaleme aldı. Üzerinde çeşitli şerh, hâşîye vb. çalışmalar yapılan eserin (*Keşfü'z-zunûn*, I, 625-627; Brockelmann, *GAL*,

I, 494-495; *Suppl.*, I, 679) İbnü'l-Mukrî el-Yemenî tarafından *İrşâdû'l-gâvî fî (ilâ) mesâlikî'l-Hâvî* adıyla yapılan ihtisarı ile (Kahire 1320) yine buna *İhlâşu'n-nâvî fî İrşâdî'l-gâvî* adıyla yazdığı şerh (I-IV, Kahire 1409-1411/1989-1991) özellikle Orta ve Kuzey Afrika ile Yemen'de yaygın bir şöhrete sahiptir. İbn Hacer el-Heytemî'nin *Fethu'l-Cevâd fî şerhi'l-İrşâd* adlı şerhi de burada anılmalıdır (I-II, Kahire 1305-1306, 1391/1971).

Râfiî ve Kazvînî'nin çağdaşı Nevevî'nin (ö. 676/1277) iki eseri müteahhirin devri ulemâsı arasında büyük rağbet görmüştür. Bunlardan *Ravzatü't-tâlibîn* (I-VIII, nşr. Ali Muhammed Muavviz — Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut 1402/1992) Râfiî'ye ait *Fethu'l-'azîz*'in muhtasarıdır. Büyük ölçüde delillerin alınmaması ve bazı ekleme ve çıkarmalarla telif edilen eser üzerinde daha çok ihtisar ve hâşîye çalışmaları yapılmış olup bunlardan bazıları bugüne ulaşmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 929-930; Brockelmann, *GAL*, I, 543-544; *Suppl.*, I, 753-754). Nevevî'nin ikinci eseri *Minhâcü't-tâlibîn* de yine Râfiî'ye ait *el-Muharrer*'in muhtasarıdır ve birçok defa basılmıştır (Fransızca tercümesiyle birlikte, nşr. L. W. C. van den Berg, I-III, Batavia 1882-1884; Kahire 1297, 1305, 1308, 1314; Mekke 1306). Eser üzerinde yazılan ve birçoğu günümüze kadar gelen otuz beş civarındaki şerhten (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1873-1876; Brockelmann, *GAL*, I, 496-498; *Suppl.*, I, 680-682) en meşhur olanları şunlardır: Celâleddin el-Mahallî, *Şerhu'l-Minhâc* (Kalyûbî ve Şeyh Amîre'nin hâşiyeleriyle birlikte, I-IV, Kahire 1306, 1318, 1327); İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhtetü'l-muhtâc* (I-III, Bulak 1290; İbn Kâsım el-Abbâdî ve Abdülhamîd eş-Şirvânî'nin hâşiyeleriyle birlikte, I-IV, Kahire 1282; I-VIII, Kahire 1305; I-X, Kahire 1315); Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc* (I-IV, Kahire 1308, 1329); Şemseddin er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc* (Nüreddin eş-Şebrâmellîsî ve Reşîdî'nin hâşiyeleriyle birlikte, I-VIII, Bulak 1292; Kahire 1286, 1304, 1389/1969) (Şâfiî literatürüyle ilgili daha geniş bilgi için bk. ŞÂFİİ MEZHEBİ).

Hanbelî Mezhebi. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) bizzat bir fıkıh kitabı yazmadığı gibi talebelerine de yazdırmamıştır. Kendisine nisbet edilen ve bugüne ulaşmış bulunan *Kitâbü's-Salât* ve *Kitâbü'l-Esribe* gibi küçük hacimli risâleler yanında gerek talebeleri gerekse başkalarının kendisine yönelttiği fıkıh, akaid ve ah-lâka dair sorulara verdiği cevaplar bazı

talebeleri tarafından *Mesâ'il* adıyla bir araya getirilmiştir. Bu derlemelerden bir kısmı günümüze kadar gelmiş olup (Sezgin, I, 507-508) oğulları Abdullah b. Ahmed (nşr. M. Zühreş-Şâvîş, Beyrut 1400) ve Sâlih b. Ahmed ile (nşr. Fazlurrahman Dîn Muhammed, I-III, Delhi 1408/1988) Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (Kahire 1353/1934) derlediği *Mesâ'il*'ler yayımlanmıştır.

Hanefî mezhebinde Şeybânî, Mâlikî mezhebinde Sahnûn ve Şâfiî mezhebinde Rebî b. Süleyman el-Murâdî'nin yaptığı gibi Ebû Bekir el-Hallâl da (ö. 311/923) Ahmed b. Hanbelî'nin fikhî konularla ilgili görüşlerini derleyerek Hanbelî mezhebinin ilk büyük hukuk müdevvenatı olan *Kitâbü'l-Câmî*'i telif etti. Takıyyüddin İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye tarafından kullanılan ve VIII. (XIV.) yüzyıla kadar geldiği anlaşılan eserin bugüne yalnız küçük bir parçası ulaşmıştır (Sezgin, I, 507, 512). Hallâl'in talebesi Gulâmü'l-Hallâl, hocasının eksik bıraktığı meseleleri *Zâdû'l-müsâfir* adlı eserinde bir araya getirerek *Kitâbü'l-Câmî*'i tamamlamıştır. Müellif, bugün mevcudiyeti bilinmeyen eserde hocasına ve Hırakî'ye muhalefette bulunduğu görüşlerini de belirtmiştir.

Hallâl'in çağdaşı Ebû'l-Kâsım el-Hırakî (ö. 334/945), ilk Hanbelî fikhî el kitabı olan *el-Muhtaşar*'ı telif etti (nşr. M. Zühreş-Şâvîş, Dimaşk 1378/1959, 1964). Eser üzerine 300 kadar şerh yazıldığı söylenmekle birlikte (Abdülkâdir Bedrân, s. 424) bunlardan ancak yirmi kadar bilinmektedir (Hırakî'nin *el-Muhtaşar*'ına yazılan şerhler ve eser üzerinde yapılan diğer çalışmalar için bk. İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, *el-Muḥnî* [nşr. Abdülazîz Süleymân el-Baîmî], nâşirin mukaddimesi, I, 64-79). Belli başlı şerhlerinden Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın eseri ilk cildi eksik, Ebû Tâlib el-Basrî ed-Darîr'in şerhi ise tam olarak yazma halinde (a.g.e., I, 64-66, 68-69; Sezgin, I, 513) zamanımıza ulaşmış, üç önemli şerhi de basılmıştır: İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, *el-Muḥnî* fî şerhi *Muhtaşari'l-Hırakî* (I-IV, nşr. Abdülazîz b. Süleyman el-Baîmî, Riyad 1414/1993); Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Muḥnî* (I-XII, nşr. M. Reşîd Rızâ, *eş-Şerhu'l-kebîr* ile birlikte, Kahire 1341-1348/1922-1929; buna iki indeks cildi ilâvesiyle, I-XIV, Beyrut 1392/1972; I-IX, nşr. M. Reşîd Rızâ, *eş-Şerhu'l-kebîr* olmaksızın, Kahire 1367/1947; I-IX, nşr. Tâhâ ez-Zeynî v.dğr., Kahire 1388-1390/1968-1970; I-IX, nşr. M. Sâlim Muhaysin — Şa'bân M. İsmâil, Ri-

yad, ts.; I-XV, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî — Abdülfettâh M. el-Hulv, Kahire 1406-1411/1986-1991); Şemseddin ez-Zerkeşî, *Şerhu Muhtaşari'l-Hırakî* (I-VII, nşr. Abdullah b. Abdurrahman el-Cibrîn, Riyad 1411). Zerkeşî'nin şerhi diğer iki şerhten farklı olarak öbür mezheplerin görüşlerine yer vermemiştir. Ancak Ahmed b. Hanbelî'den gelen çok sayıda rivayeti zikretmesi, değerlendirmesi, her meselede mezhebin görüşünü belirtmesi ve Hanbelî ulemâsının fikirlerine çokça yer vermesiyle temayüz eder. Buna karşılık daha fazla tutulan ve şöhrat bulan İbn Kudâme'nin *el-Muḥnî*'si, Hanbelî mezhebi içindeki farklı rivayet ve görüşler yanında diğer mezhep imamları, sahâbe ve tâbiîn müctehidlerinin görüşlerine de geniş şekilde yer verir; bu görüşlerin dayandığı delilleri tartışarak tercihte bulunur. Bu bakımdan eser yalnız bir Hanbelî mezhebi kaynağı olmayıp mukayeseli bir İslâm hukuku kitabı niteliğindedir.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın talebesi Ebû'l-Hattâb el-Kelvezânî (ö. 510/1116) uzun zaman rağbet gören *el-Hidâye fi'l-fıkh*'i kaleme aldı (I-II, Riyad [?]). Ahmed b. Hanbelî'den nakledilen fikhî görüşlerin yer aldığı eserde müellif zaman zaman kendi tercihlerini de belirtir. İbn Kudâme (ö. 620/1223), Hırakî'nin *el-Muhtaşar*'ına yazdığı *el-Muḥnî* adlı şerhinden başka Hanbelî mezhebinin temel metinleri arasında yer alan üç eser daha kaleme aldı. Bunlardan *el-'Umde* (nşr. Senâ Halîl el-Hevârî — Eymân Muhammed, Dimaşk 1990), müellifin mezhepte tercih ettiği tek görüşe yer verdiği muhtasar bir kitap olup H. Laoust tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir (Beyrut 1950). Bundan sonra yazılan *el-Muḥnî*'de (I-III, Kahire 1341/1923, 1382/1962; Riyad 1982; Katar 1393) mezhep içindeki farklı rivayet ve görüşlere yer verilmiş, ancak delil zikredilmemiştir. *el-Kâfi*'de ise (I-IV, nşr. M. Zühreş-Şâvîş, Dimaşk 1382; Beyrut 1399/1979, 1402/1982) fikhî meseleler çeşitli rivayet ve delilleriyle birlikte verilmiştir. *el-Muḥnî* sonraki Hanbelî ulemâsı tarafından daha çok rağbet görmüş ve üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır. Bunların ilki, müellifin yeğeni Ebû'l-Ferec İbn Kudâme el-Makdisî (ö. 682/1283) tarafından kaleme alınan *eş-Şerhu'l-kebîr*'dir (*el-Muḥnî* ile birlikte basılmıştır). Bu şerhte *el-Muḥnî* esas alınmış, bazı deliller çıkarılarak onda bulunmayan mesele ve rivayetler eklenmiştir. Daha sonra Burhâneddin İbn Müflih

eseri *el-Mübdî* fî şerhi'l-Muḥnî adıyla şerhetmiştir (I-X, nşr. M. Zühreş-Şâvîş, Beyrut 1400/1980). Alâeddin el-Merdâvî'nin *el-İnşâf fî ma'rifeti'r-râciḥ mine'l-ḥilâf* adlı eseri de (I-XII, nşr. M. Hâmid el-Fikî, Kahire 1374-1378/1955-1958) *el-Muḥnî*'in şerhi mahiyetindedir. Merdâvî daha sonra bu eseri ihtisar ederek *et-Tenkiḥu'l-müşbi* fî tahriri aḥkâmi'l-Muḥnî'i kaleme almıştır (Brockelmann, GAL, I, 503; Suppl., II, 130).

Şemseddin İbn Müflih (ö. 763/1362) mezhepte tercih edilen görüşü kaydettiği, ancak delil ve ta'lele yer vermediği *el-Furû*'u yazdı (I-III, Kahire 1339/1921, 1345; I-VI, nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Merdâvî'nin *Taḥṣîḥu'l-Furû*'u ile birlikte, Kahire 1388/1967). Eserde, tercih edilen görüşle ilgili ihtilâflar belirtildiği gibi diğer mezheplerin görüşleri de kaydedilmiştir. Daha sonra Haccâvî (ö. 968/1560), delil ve ta'lele yer vermeden daha önceki tercih ehli ulemânın benimsediği tek görüşü esas alarak *el-İknâ li-tâlibi'l-intifâ* adlı muhtasarı kaleme aldı (I-IV, Kahire 1351); ayrıca İbn Kudâme'nin *el-Muḥnî*'ini *Zâdû'l-mustaḥni* adıyla ihtisar etti (Kahire 1343, 1345, 1379 [7. baskı]; Mekke 1348). Haccâvî'nin çağdaşı Takıyyüddin İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, *el-Muḥnî* ve *et-Tenkiḥu'l-müşbi*'i birleştirip bazı ilâve ve çıkarmalarla diğer bir önemli el kitabı olan *Muntehe'l-irâdât fî cem'î'l-Muḥnî ma'a't-Tenkiḥ ve'z-ziyâdât*'ı meydana getirdi (Brockelmann, GAL, I, 503; Suppl., I, 688; II, 447).

Buhûtî (ö. 1051/1641), bu son üç kitaptan *el-İknâ*'ı *Keşşâfü'l-ḥanâ'ani'l-İknâ* (I-IV, Kahire 1319-1320; I-VI, nşr. Hilâl Musaylihî Mustafa, Riyad 1968; Beyrut 1982), *Zâdû'l-mustaḥni*'i *er-Ravzû'l-mürbi*' (Dimaşk 1304; Kahire 1324, 1348, 1352; Hindistan 1305; nşr. Ahmed M. Şâkir — Ali M. Şâkir, Kahire 1954; nşr. M. Abdurrahman Avaz, Beyrut 1405/1985) ve *Muntehe'l-irâdât*'ı da *Deḳâ'iku üli'n-nühâ li-şerhi'l-Muntehâ* (*Şerhu Muntehe'l-irâdât*, I-IV, Kahire 1319-1320, *Keşşâfü'l-ḥanâ*'ın kenarında; I-III, Beyrut, ts.) adıyla şerhetti. Buhûtî'nin *'Umde-tü't-tâlib* adlı eseri de Osman b. Ahmed en-Necdî tarafından *Hidâyetü'r-râğib* adıyla şerhedilmiştir (nşr. Hasaneyn M. Mahlûf, Kahire 1379/1960).

Son dönem Hanbelî müctehidlerinden Merî b. Yûsuf el-Kermî (ö. 1033/1624), *el-İknâ* ve *Muntehe'l-irâdât*'ı *Gâyetü'l-muntehâ fi'l-cem' beyne'l-İknâ ve'l-Muntehâ* adıyla bir araya getirdi

(I-III, nşr. M. Cemîl eş-Şattî — M. Züheyr eş-Şâvîş, Dimaşk 1378); ayrıca son dönemin meşhur el kitaplarından *Delîlû't-tâlib li-neylî'l-me'tâlib*'i kaleme aldı (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1985). Bu son eser İbn Ebû Tağlib tarafından *Neylû'l-me'ârib* (I-II, Bulak 1288; Küveyt 1397; Kahire 1324, *er-Ravzû'l-mürbî* ile birlikte; Kahire 1374; I-II, nşr. M. Süleyman Abdullah el-Eşkar, Küveyt 1403/1983) ve İbn Düveyyân tarafından *Menârû's-sebîl* (I-II, nşr. M. Züheyr eş-Şâvîş, Dimaşk 1378/1958) adıyla şerhedilmiş, bu iki şerh de Ali Abdülhamîd Baltacı ve M. Vehbî Süleyman tarafından *el-Mu'temed fî fıkhi'l-İmâm Ahmed* adıyla birleştirilerek tek kitap haline getirilmiştir (I-II, Beyrut 1412/1991, M. Nâsirüddin el-Elbânî'nin *İrvâ'u'l-gâlib fî tahrici ehadîsi Menâri's-sebîl*'i ile birlikte). Bu eserlerden *el-İknâ', Delîlû't-tâlib, Şerhu Münthe'l-irâdât* ve *er-Ravzû'l-mürbî* Suudi Arabistan'da yüksek öğretimde ders kitabı olarak okutulmaktadır (Hanbelî literatürüyle ilgili daha geniş bilgi için bk. HANBELİ MEZHEBİ).

Ca'feriyye. Dört Sünnî mezhep yanında, Şîî muhitinde ve özellikle Şîa'nın büyük kısmının bağlı olduğu Ca'feriyye mezhebinde de geniş bir fıkıh literatürü oluşmuştur. Şîa fikhinin Kur'an'dan sonra ikinci kaynağı Hz. Peygamber'in sünneti ve imamlardan gelen haberler olup bu konuda Küleyni'nin (ö. 329/941) *el-Kâfi* (I-VIII, Tahran 1375-1378, 1961), İbn Bâbeveyh el-Kummî'nin (ö. 381/991) *Men lâ yahdürühü'l-fakih* (I-IV, Leknev 1306-1307; I-IV, Necef 1377; Beyrut 1401/1981), Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) *el-İstibşâr* (I-III, Leknev, ts.; I-IV, Necef 1375-1376) ve *Tehzîbü'l-aḥkâm* (I-II, Tahran 1316-1318; I-X, Necef 1377-1382; Beyrut 1401/1981) adlı eserleri Sünnî dünyasında *Kütüb-i Sitte*'nin sahip olduğu önemi taşır ve *Kütüb-i Erba'a* olarak anılır. Bunlara Feyz-i Kâşânî'nin *el-Vâfi* (I-II, Tahran 1310-1314; I-III, Tahran 1322-1324; Kum 1404/1984), Hür el-Âmilî'nin *Vesâ'ilü's-Şî'a* (I-III, Tahran 1269-1271, 1283-1288, 1313-1314, 1323-1324; Tebriz 1313; I-IX, Tahran 1389 ve bu neşrin yirmi cilt halinde ofset baskısı Beyrut 1412/1991), M. Takî el-Meclisî'nin *Biḥârü'l-envâr* (I-CX, Tahran 1376-1394; Beyrut 1403/1983) ve M. Takî Nûrî'nin *Müstedrekü'l-Vesâ'il*'ini de (I-III, Tahran 1318-1321) eklemek gerekir.

Genellikle metodolojide meydana gelen önemli değişiklik ve gelişmelere bağlı olarak sekiz dönem halinde ele al-

nan Ca'ferî fikhinin (*Dîa*, VII, 5-6) tedvini, imamlar döneminden sonra gelen ikinci dönemde (873-941) fikhin fûrûu ile ilgili hadis ve haberlerin hadis mecmualarından ayrılmasıyla başlamıştır. Bu dönemin sonlarında yetişen İbn Ebû Ukayl el-Hazzâ'nın (ö. 369/979) *el-Müstemsek bi-ḥabli Âli'r-resûl* ve İbnü'l-Cüneyd el-İskâfî'nin (ö. 381/991) *Tehzîbü's-Şî'a li-aḥkâmî's-Şerî'a'sı* ilk fıkıh kaynaklarından olup sonraki eserlerde bunlara atıflarda bulunmaktadır (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, IV, 510-511; XVII, 280; Hüseyin Müderrisî Tabâtâbâî, s. 40).

IV. (X.) yüzyılın sonlarına kadar hâkim olan hadis ve rivayet ağırlıklı (ahbârî) fıkıh anlayışı, V. (XI.) yüzyıldan itibaren yerini Kur'an ve sahih sünnetten sonra akıl ve ictihada yer veren usulî fıkıh anlayışına terketmiştir. "Kelâmcılar dönemi" denilen bu devrin üç önemli siması ve eserleri şunlardır: Şeyh Müfid, *el-Muknî'a* (Tahran 1274, 1276, 1377); Şerîf el-Murtazâ, *el-İntişâr* (Tahran 1276, 1315; Necef 1392); Ebû's-Salâh el-Halebî, *el-Kâfi fi'l-fıkḥ* (Kum 1404). Bunların hemen ardından bir döneme adını veren Şeyhüt-tâife Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067), Sünnî fikhından faydalanarak ve ondan ictibaslarla bulunarak Ca'ferî fikhini sistem ve muhteva bakımından aḥbârî'dan bağımsız hale getirdi ve *el-Mebsûṭ* ile (I-VII, Tahran 1387-1393) yüzyıllarca en önemli metin olarak rağbet gören *en-Nihâye*'yi (Tahran 1276, 1342; Beyrut 1390, 1400) kaleme aldı. Ayrıca hocası Şeyh Müfid'in *el-Muknî'a'sını* da *Tehzîbü'l-aḥkâm* adıyla şerhetti (yk. bk.). Muhakkık el-Hillî (ö. 676/1277), aḥbârî ve usulî metotlarını belli ölçüler çerçevesinde uzlaştıran Tûsî'nin eserlerini sistemleştirdi, *Şerâ'i'u'l-İslâm*'ı ve bu eserini ihtisar ederek *el-Muḥtaşârü'n-Nâfi'* yazdı ve *en-Nihâye*'yi *Nuketü'n-Nihâye* (Tahran 1276) adıyla şerhetti. Farsça, Urduca, Sanskritçe ve Fransızca'ya çevrilen *Şerâ'i'u'l-İslâm fi mesâ'il-i-ḥelâl ve'l-ḥarâm* birçok defa basılmış (Tahran 1267, 1271; Tebriz 1275, 1278; Kalkûta 1255; I-II, Beyrut 1930; I-IV, Necef 1389/1969; Beyrut 1403/1983) ve üzerinde 100'ü aşkın şerh ve hâşiye yazılmıştır (Âgâ Büzürg, XIII, 47-50; Hüseyin Müderrisî Tabâtâbâî, s. 89-100). Bunlardan Hasan b. Muhammed en-Neceffî'nin *Cevâhirü'l-keḥlâm*'i önemlidir (I-XLIII, Necef 1377-1399). *el-Muḥtaşârü'n-Nâfi'*in de (Hind 1267; Tahran 1329; Kahire 1376; Necef 1384) çeşitli Farsça tercüme ve otuzun üzerinde şerh ve hâşiyesi vardır (*a.g.e.*, s.

100-104). Tûsî'nin yazdıklarını sistemleştirmeye, onun Sünnî fikhından aldıklarını Şîî fıkıh prensipleriyle kaynaştırmaya ve eksiklerini tamamlamaya çalışan Hillî'nin talebesi İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325) *Muḥtelefü's-Şî'a* (Tahran 1323-1324; Kum 1403), *Tezkîretü'l-fukahâ'* (Tahran 1272), *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm* (Tahran 1272, 1315, 1329, 1387-1389), *İrşâdü'l-ezhân* (Tahran 1272; Kum 1403), *Tahrîrü'l-aḥkâm* (Tahran 1314) ve *Münthehe'l-maḥlâb* (Tebriz 1316, 1333) adlı eserleri kaleme aldı. Bunlardan *İrşâdü'l-ezhân* ve *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm*'ın her biri üzerine kırkı aşkın şerh yazılmıştır (Âgâ Büzürg, I, 510-512; XVII, 176-177; Hüseyin Müderrisî Tabâtâbâî, s. 110-116, 122-127).

Sünnî fikhından alıntılar yapmadan Ca'ferî fikhini tedvîne çalışan Şehîd-i Evvel (ö. 786/1384) bu alanda yeni bir çığır açmış olup *el-Ḳavâ'id ve'l-fevâ'id* (Tahran 1308; Necef 1399), *el-Lüm'atü'd-Dimaşkîyye* (Tahran 1381) ve *el-Elfiyye*'yi (Tahran 1271, 1308, 1312; Beyrut 1403) kaleme almıştır. Bunlardan *el-Lüm'a*'nın on beş ve *el-Elfiyye*'nin otuzu aşkın şerhi yapılmış olup ilkinde Şehîd-i Sâni'nin (ö. 966/1558) *er-Ravzatü'l-behiyye* (I-II, Tebriz 1270, 1274, 1276, 1303; Tahran 1273, 1276, 1302), diğerine de *el-Maḳâşidü'l-aliyye* (Tahran 1314) adlarıyla yaptığı şerhler zikredilmelidir. *er-Ravzatü'l-behiyye* üzerinde seksen kadar şerh ve hâşiye yazılmış olup (*a.g.e.*, s. 184-194) Şehîd-i Sâni'nin *Şerâ'i'u'l-İslâm'a* yaptığı *Mesâlikü'l-efhâm* adlı şerh de birçok defa basılmıştır (mesele bk. I-II, Tahran 1267-1268, 1273, 1282, 1285, 1310-1312; Tebriz 1267, 1285).

Şehîd-i Evvel döneminin ardından gelen, Ca'ferîliğin devletin resmî mezhebi haline geldiği Safevîler döneminde bazı büyük şahsiyetler eliyle fıkıh alanında önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bunlardan Ali b. Hüseyin el-Kerekî (ö. 940/1533) Ca'ferî fikhinin delillendirilip temellendirilmesinde büyük başarı sağlamış ve *Câmi'u'l-maḳâşid* (Tahran 1272, 1278), *Ta'likü'l-İrşâd* ve *Fevâ'idü's-Şerâ'i'*i kaleme almıştır (son iki eserin yazmaları için bk. *a.g.e.*, s. 166-168). Bunlardan ilki *Ḳavâ'idü'l-aḥkâm*'ın, diğerleri de *İrşâdü'l-ezhân* ve *Şerâ'i'u'l-İslâm*'ın şerhleridir. Bu dönemin ikinci önemli şahsiyeti, usulî metodunu cesaretle destekleyip geliştiren ve şahsî ictihadlarda bulunan Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî'dir (ö. 993/1585). Erdebîlî *İrşâdü'l-ezhân*'ı *Mecma'u'l-fâ'i-de ve'l-burhân* adıyla şerhetmiş (Tah-

ran 1274; Kum 1403), ayrıca *Zübdetü'l-beyân*'ı yazmıştır (Tahran 1368, 1386). Onun yolunda gidenlerden Muhammed Bâkır es-Sebzavârî de *İrşâdû'l-ezhân*'ı *Zahîretü'l-me'âd* adıyla şerhetmiş (Tahran 1273-1274) ve *Kifâyetü'l-ahkâm*'ı telif etmiştir (Tahran 1269). Bu dönemin üçüncü önemli şahsiyeti Muhammed Emin el-Esterâbâdî (ö. 1036/1626) olup şerh'i delil olarak aklî istidlale karşı çıkan ve bütün hadislerin sahih olduğunu, fıkıhın bunlara dayanması gerektiğini ileri süren ahhârî ekolü onun eliyle yeniden canlanmıştır. Esterâbâdî'yi takip edenlerden Feyz-i Kâşânî, üzerine yirmi beş kadar şerh yazılan (a.g.e., s. 245-249) *Mefâtihu's-Serâ'i*'i (Kum 1404), Bahrânî *el-Hadâ'îku'n-nâdire* (I-VI, Tebriz 1315-1318; I-X, Necef 1377-1381) ve Hür el-Âmilî *Bidâyetü'l-hidâye* (Tahran 1270, 1318, 1325; Leknev 1311) adlı eserleri kaleme almışlardır.

Ahhârî ekolünün 150 yıllık hâkimiyetini önemli ölçüde zayıflatarak usulî fıkha yeniden canlılık kazandıran Muhammed Bâkır el-Bihbehânî (ö. 1206/1791) *Mefâtihu's-şerâ'i*'i *Meşâbihu'z-zalâm* adıyla şerhetti (yazmaları için bk. a.g.e., s. 300-301). Onun takipçileri Bahrülülüm-i Tabâtabâi *el-Meşâbihi*'i (bk. a.g.e., s. 310), Kâşifülgitâ *Keşfü'l-gitâ'i* (Tahran 1271), Ahmed en-Nerâkî *Müstenedü's-Sî'a* (I-II, Tahran 1273-1274, 1325-1326) ve Menâhicü'l-ahkâm'ı (Tahran 1260), Hasan b. Muhammed en-Necefî de *Serâ'i'u'l-İslâm*'ın şerhi *Cevâhirü'l-kelâm*'ı (I-XLIII, Necef 1377-1399) yazdı.

Ca'ferî fıkıhının bugüne kadar gelen son döneminde Şeyh Murtazâ el-Ensârî (ö. 1281/1864), fıkıh ve usulünü bir bütün halinde ele alıp mezc ederek yeni bir çığır açmış, fıkıhla ilgili el-Mekâsib'i üzerine (Tahran 1280, 1286, 1299, 1300, 1305, 1326; Tebriz 1212, 1325; I-V, Necef 1392-1394) otuz civarında şerh ve hâsiye kaleme alınmıştır (*DîA*, XI, 254). Onun yolunda gidenlerden Muhammed Kâzım eş-Şerîf et-Tabâtabâi'nin *el-Urvetü'l-vüşkâ* (I-III, Sayda 1340-1344; Tahran 1371, 1373; Bağdat 1330; Bombay 1339; Kum 1369; I-III, Necef 1339-1344); Ebü'l-Hasan el-İsfahânî'nin *Vesiletü'n-necât* (Necef 1355, 1359, 1364, 1375) ve Muhsin Hakîm et-Tabâtabâi'nin *Müstemsekü'l-Urvetü'l-vüşkâ* (I-VIII, Necef 1368-1372; I-XII, Necef 1376-1378; I-XIV, Beyrut, ts.) adlı eserleri de bu son dönemin belli başlı kaynaklarını teşkil eder.

Diğer Mezhepler. Hz. Hüseyin'in torunu olup Zeydiyye mezhebine adını ve

ren Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) *el-Mecmû' (Mecmû'u'l-fıkıh)* adlı eseri (nşr. E. Griffini, Milano 1919), aynı zamanda bugüne ulaşmış en eski fıkıh kitabı olarak kabul edilmektedir. Hüseyin b. Ahmed el-Haymî es-Seyyâgî (ö. 1221/1806) bu eseri *er-Ravzû'n-nağır şerhu Mecmû'i'l-fıkhi'l-kebîr* adıyla şerhetmiştir (I-IV, Kahire 1350). Bu mezhepte önemli bir el kitabı, Hasan b. Muhammed en-Nahvî'nin (ö. 791/1389) *et-Tezkiretü'l-fâhire fi fıkhi'l-ittire't-tâhire* adlı eseridir (Brockelmann, *GAL*, II, 237; *Suppl.*, II, 243). Mehdi-Lidînilâh'ın (ö. 840/1437) büyük ölçüde bu esere dayanarak kaleme aldığı *el-Ezhâr fi fıkhi'l-e'immeti'l-ezhâr*'ı (Beyrut 1973, 1975 [nşr. Sâdık Mûsâ]) daha sonra büyük rağbet görmüş ve bu mezhebin temel kitabı haline gelmiştir. Müellifin *el-Gayşü'l-midrârü'l-müfettihi li-kemâ'imi'l-Ezhâr* adlı şerhi (a.g.e., II, 239; *Suppl.*, II, 244) İbn Miftâh tarafından *el-Münteze'u'l-muhtâr mine'l-Gayşü'l-midrâr* adıyla ihtisar edilmiştir (I-IV, Kahire 1328-1332). *el-Ezhâr*'ı Şevkânî *es-Seylû'l-cerrârü'l-mütedeffik 'alâ hadâ'îki'l-Ezhâr* (I-II, Kahire 1971; I-IV, nşr. Mahmûd İbrâhim Zâid, Beyrut 1405/1985), Ahmed b. Kâsım el-Ansî *et-Tâcü'l-müzeheb li-ahkâmî'l-mezhebe* (I-IV, Kahire 1938-1947, 1961) adıyla şerhetmişlerdir. Mehdi-Lidînilâh'ın *el-Bahrû'z-zehhâr* adlı eseri de (I-V, Kahire 1366-1368/1947-1949; San'a 1409/1988) Zeydiyye mezhebi yanında ashop, tâbiîn, Ehl-i beyt ve diğer fukahânın görüşlerine yer veren önemli bir kaynaktır.

İsmâiliyye Şiâsî'nin temel fıkıh kitabı Kâdî Nu'mân (ö. 363/974) tarafından kaleme alınan *De'â'imü'l-İslâm*'dır (I-II, nşr. Âsaf Ali Asgar Feyzi, Kahire 1951-1961, 1389/1969). Kâdî Nu'mân bundan daha muhtasar olarak *el-İktisâr* adlı bir eser de kaleme almıştır (nşr. Vahîd Mirza, Dimaşk 1957).

Zâhiriyye mezhebinin kurucusu Dâvûd ez-Zâhirî'nin (ö. 270/884) birçok eser yazdığı kaydedilmekle birlikte bunların hiçbirini günümüze ulaşmamış, fikhî görüşleri öğrencileri tarafından nakledilmiştir. Bu mezhebin görüşlerini toplayan en önemli eser İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Muhalâ'*sıdır (I-XI, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire 1347-1352; I-XI, nşr. M. Halîl Herrâs, Kahire, ts.; I-XII, nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî, Beyrut 1988). Bu eserde İbn Hazm'a ait fikhî görüşler, Muhammed el-Muntasir el-Kettânî tarafından özet halinde ve an-

siklopedik bir tarzda *Mevsû'atü takrîbi fıkhi İbn Hazm ez-Zâhirî* adıyla düzenlenmiş (I-III, Kahire 1413/1993, son cilt hadis ve râvi indeksidir) ve *el-Muhalâ'*'nın ilk neşrinde bu görüşlerin geçtiği yerler gösterilmiştir.

Hâricîler'in bir kolu olan İbâziyye mezhebinin temel fıkıh kitaplarından biri Âmir b. Ali eş-Şemmâhî'nin (ö. 792/1389-90) *Kitâbü'l-İzâh*'ıdır (I-IV, Nâlut / Libya 1391/1971). Kuzey Afrika İbâzîleri yanında Uman ve Zengibar İbâzîleri de bu esere büyük önem verirler. Cezayir'in güneyindeki Vâdî Mizâb'da İbâzîler'in lideri olan Abdülazîz es-Semîni'nin (ö. 1223/1808) daha önceki İbâzî eserlerine dayanarak kaleme aldığı *Kitâbü'n-Nîl ve şifâ'ü'l-'alîl*'i (I-II, Kahire 1305) özellikle Cezayir İbâzîleri'nin ana kaynağını teşkil eder. Ettafeyyîş bu eseri *Şerhu Kitâbi'n-Nîl* adıyla şerhetmiştir (I-X, Kahire 1305-1343; I-XVII, Beyrut 1393/1973; Maskat 1986).

Bütün fıkıh konularının belli bir sistematik içinde yer aldığı bu genel kitaplar yanında belli konulara dair müstakil eserler de kaleme alınmış ve bazı dallarda zengin bir literatür oluşmuştur. Aynı zamanda fıkıh ilminin bir ölçüde bağımsızlaşan alt dallarını meydana getiren bu özel konulardan kamu yönetimi ve hukuku "el-ahkâmü's-sultâniyye" ve "siyâset-i şer'iyye", muhakeme hukuku "edebü'l-kâdî", küllî kaideler ve benzer meseleler arasındaki ortak ve farklı hükümler "el-esbâh ve'n-nezâir" ve "furûk", miras hukuku "ferâiz", çeşitli dinî ve hukukî sorularla ilgili cevaplar "fetva", mezhepler arası mukayese-i hukuk "ilm-i hilâf", daha çok günlük hayatta karşılaşılan güçlükler sebebiyle dinî emir ve yasaklara uymayanların bu fiilleri şekil bakımından hukuka uygun bir işlemi vasıta kılarak yapmaları "hiyel", genel olarak belediye ve zabıta hizmetleri "hisbe", devletler hukuku "siyer", hukukî belgeler "şürût ve sicillât" başlığı altında incelenmiş, bu konulardaki eserler çok defa aynı adı taşımakla birlikte bazan farklı adlarla kaleme alınanlar da olmuştur. Kamu maliyesine dair bazı eserler "Kitâbü'l-Harâc" ve "Kitâbü'l-Emvâl" başlıklarını taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, *el-Muknî' ft şerhi Muhtaşari'l-Hırakî* (nşr. Abdülazîz Süleyman el-Baîmî), Riyad 1414/1993, nâşirin mukaddimesi, I, 64-79; Nevevî, *Tehzib*, I/1, s. 3; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, II, 262-285; *Keşfü'z-zunûn*, I, 489-493, 625-627, 929-930; II, 1280-1286, 1612-1613, 1873-1876, 1912-1913, 2002-

2004, 2008-2009; Serkis, *Mu'cem*, I, 156, 247, 509, 565-566, 780, 966, 1109, 1121; II, 1172, 1416-1417, 1643, 1814-1815, 1820; Brockelmann, *GAL*, I, 459-515, 542-544; II, 237, 239, 341, 636-640; *Suppl.*, I, 538, 636-718, 752-754; II, 97, 243, 244, 427-428, 447, 948-979; Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1366/1947, s. 178-224; a.mlf., *eş-Şâfi'î*, Kahire 1948, s. 149-186; a.mlf., *Mâlik*, Kahire 1952, s. 175-204; a.mlf., *Ahmed b. Hanbel*, Kahire 1367/1947, s. 192-197; a.mlf., *el-İmâm Zeyd*, Kahire 1378/1959, s. 228-275; *es-Serahsî Armağanı*, Ankara 1965; Sezgin, *GAS*, I, 393-586; Hânâbâ Mûşâr, *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpt-yi 'Arabî*, Tahran 1344 hş., tür.yer.; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1974, s. 96-106, 133-140, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., "Ca'feriyye", *DİA*, VII, 5-6, 9; a.mlf., "Ahmed b. Hanbel", a.e., II, 80-81; Yusuf Ziya Kavakçı, *Suriye-Roma Kodu ve İslâm Hukuku (Macmû al-Fikh Sistematiğiyle)*, Ankara 1975, s. 67; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *eş-Zer'î ilâ teşântfi's-Şr'a*, Necef - Tahran 1355-98, I-XXV, tür.yer.; Hacı, *el-Fikrû's-sâmî ft târîhi'l-fikh-i'l-İslâmî*, Medine 1396, I-II, tür.yer.; N. P. Aghnides, *An Introduction to Mohammedan Law and A Bibliography*, Lahore 1981, s. 177-194; Abdülaziz Binabdullah, *Ma'lemetü'l-fikh-i'l-Mâlikî*, Beyrut 1403/1983, s. 12-21, 53-189; Abdülkâdir Bedrân, *el-Medhâl ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Beyrut 1405/1985, s. 424-444; Ali el-Fâzil el-Kâinî en-Necefî, *Mu'cemü mü'ellifi's-Şr'a*, Kum 1405, tür.yer.; Habêşî, *Meşâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Sayda - Beyrut 1408/1988, s. 189-285; Miklos Muranyi, *Materialien zur mälikitischen Rechtsliteratur*, Wiesbaden 1984; a.mlf., *Dirâsât ft meşâdirü'l-fikh-i'l-Mâlikî* (trc. Saîd Buhayrî v.dğr.), Beyrut 1409/1988; M. Takî Dânişpejûh, *Fihristüvâre-i Fikh-i Hezâr u Çehâr-şad Şâle-i İslâmî der Zebân-i Fârsî*, Tahran 1367 hş./1989; Hüseyin Müderrisî Tabâtâbâî, *Muqaddime'l ber fikhî's-Şr'a* (trc. M. Âsaf Fikretî), Meşhed 1368 hş./1990; Abdullah b. Ali es-Sübey'î, *ed-Dürü'l-munaqqad ft esmâ'i kutûbi mezhebi Ahmed*, Beyrut 1410/1990; Ahmet Özel, *Haneft Fikhî Âlimleri*, Ankara 1990; a.mlf., "Büveytî", *DİA*, VI, 500; a.mlf., "Ensârî, Şeyh Murtaza", a.e., XI, 254; N. Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford 1993; W. Madelung, "The Sources of Ismaili Law", *JNES*, XXXV (1976), s. 29-40; Etienne Renaud, "Éléments de bibliographie sur le Zaydisme", *IBLA*, XLIII/146 (1980), s. 309-321; Kasım Kufralı, "Gaz-zâli", *İA*, IV, 759; F. Krenkow, "Sahnûn", a.e., X, 68-69; Moh. Ben Cheneb, "Şemmâhî", a.e., XI, 406; a.mlf., "Khalîl b. İshâk", *El²* (İng.), IV, 964; a.mlf., "al-Quḍūrî", a.e., V, 345; W. Hefening, "Şâfiî", *İA*, XI, 271; a.mlf., "Şirâzi", a.e., XI, 564; a.mlf., "al-Muzani", *El²* (İng.), VII, 822; a.mlf. [J. Schacht], "Hanafiyya", a.e., III, 163; J. Schacht, "İbn 'Âsım", a.e., III, 721; H. Fleisch, "İbn Hâdjib", a.e., III, 781; H. Laoust, "Hanâbila", a.e., III, 158-162; a.mlf., "Khallâl", a.e., IV, 989-990; a.mlf., "Khirakî", a.e., V, 10; P. Nwiya, "Kalwadhânî", a.e., IV, 513; N. Cottart, "Mâlikiyya", a.e., VI, 278-279; H. R. Idris, "İbn Abî Zayd al-Ḳayrawânî", a.e., III, 695; M. Süveysî, "Abdülaziz es-Semîni", *DİA*, I, 194; M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", a.e., II, 78-79; A. Saim Kılavuz, "Bâcûrî", a.e., IV, 416; Cengiz Kallek, "el-Bahrü'z-zehhâr", a.e., IV,

518; a.mlf., "Bidâyetü'l-müctehid", a.e., VI, 133-134; a.mlf., "Cündî", a.e., VIII, 117; a.mlf., "Esed b. Furât", a.e., XI, 366; Halit Ünal, "Bedâiu's-sanâî", a.e., V, 294; İbrahim Kâfi Dönmez, "el-Beyân ve't-tahsil", a.e., VI, 29-30; Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", a.e., VIII, 144; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", a.e., X, 134-135; Muhsin Koçak, "Ebû Şücâ el-İsfahânî", a.e., X, 235.



AHMET ÖZEL

b) Modern Dönem. XIX. ve özellikle de XX. yüzyılda İslâm dünyasının Batı ile olan yakın temasının siyasetten eğitime, ekonomiden hukuka, milletlerarası ilişkilerden bilgi üretim ve iletişim imkân ve teknolojisine kadar çeşitli alanlarda görülen zihnî ve yapısal köklü değişimin bir sonucu da İslâmî ilimlerin, bu arada fıkıh ilminin yeni bir anlayış ve metotla ele alınması ihtiyacını gündeme getirmesi olmuş, netice itibarıyla bu yeni dönemde gerek şekil ve sistematik, gerekse muhteva açısından farklı ve zengin bir fıkıh literatürü ortaya çıkmıştır. Şüphesiz Batı hukukunun İslâm ülkelerindeki kanunlaştırmalara ve adli teşkilâta, ayrıca hukuk eğitim ve anlayışına olan derin etkisinin de bu ülkelerdeki geleneksel fıkıh kültürünün ve literatürünün yeni bir şekil ve anlatımla ele alınıp ifade edilmesi ihtiyacının duyulmasında önemli payı olmuştur. Bu ihtiyaç başlangıçta, Batı ülkeleri kanunlarının İslâm ülkeleri tarafından aceleci ve biraz da ölçsüz bir şekilde iktibas edilmesine ve Batı hukukunun baskın etkisine karşı müslüman hukukçuların din-darlık ve milliyetçilik duygularına dayalı bir reaksiyonu ve öze dönüş özlemi olarak görülebilirse de ileriki dönemlerde İslâmlaşma yönündeki güçlü kamuoyunun etkili olmaya başlaması, İslâm hukuku eğitiminin ve araştırmalarının yaygınlaşması, İslâm hukukuna dayalı çeşitli uygulama ve kurumsallaşma örneklerinin artması sonucu literatürün de belirli bir ilmi olgunluğa, tutarlı ve uzlaşmacı bir çizgiye ulaştığı söylenebilir.

Bir karşılaştırma yapmak gerekirse klasik dönem fıkıh literatüründe belli bir sistematik şekil ve sıra içinde fûrû-i fikhin bütün konularını kapsamayı amaçlayan eserler çoğunlukta iken ve konular da meselecî (kazıistîk) bir metotla ele alınmışken modern dönemde bu amaç ve metot hemen hemen tamamen terkedilmiş, bunun yerine klasik literatürde yer alan fikhî hükümlerden, yaklaşım tarzından ve fer'î meselelere getirilen çözüm örneklerinden hareketle İslâm

hukukçularının bir alandaki genel ilke ve doktriner görüşleri ortaya konmaya çalışılmış, böylece hukukun alt bilim dallarında İslâm hukukunun genel ve nazarî hükümlerini inceleyen, bunu klasik literatürden örneklediren çalışmalar yaygınlık kazanmıştır. Modern dönem literatüründe klasik eserlerdeki sistematik yapı, hatta alt bilim dalı adlandırmaları terkedilerek fikhin konuları İslâm anayasa hukuku, İslâm iktisadi, muâmelât hukuku, ahvâl-i şahsiyye, İslâm ceza hukuku gibi modern hukuk bilim dallarına ve sistematigiğine göre incelenmeye başlanmıştır. Buna ek olarak her bir İslâm ülkesindeki fıkıh literatürünün şekil ve muhteva açısından o ülkede yürürlükte bulunan pozitif hukukun ve bu hukuka kaynak teşkil eden Batı ülkesi hukukunun etkisinde kaldığı da söylenebilir. Öte yandan, yeni dönem fıkıh literatüründe konuların belirli bir fıkıh mezhebine göre değil genelde karşılaştırmalı olarak incelendiği, ancak Şîa fikhî ile Sünnî fikhî arasında bir mukayeseden çok Sünnî fikhî ekolleri ve müstakil müctehidler arasında karşılaştırmaya veya Batı hukukuyla mukayeseye ağırlık verildiği, eserlerde müelliflerin ilmi dirayetiyle de bağlantılı olarak mezheplerin ve müctehidler görüşleri arasında tercih ve tenkitlere de yer verildiği görülmektedir. Modern literatürün böyle bir eklektik karakter taşımasında, şüphesiz ki son yüzyılda ictihad hareketinin yeniden canlanmasının ve her araştırmanın bir nevi ictihad faaliyeti hüviyetini taşımasının rolü olduğu kadar, fıkıh mezheplerinin ibadetler ve ahvâl-i şahsiyye alanında kalan ferdî bir tercih olarak görülüp hukukun diğer alanlarında mezhepler arası bir kanunlaştırmaya gitme ihtiyaç ve uygulamasının ağırlık kazanması da etkili olmuştur.

Müslüman hukukçuların kaleme aldığı modern fıkıh literatürünün çoğunda Batı hukukuyla mukayeseye yer vermekle birlikte, bunların önemli bir kısmında doktriner ve ilmi mânada, tarihî ve sosyokültürel bağlantıları da göz önünde bulunduran bir mukayeseden ziyade bütünüyle savunmacı bir yaklaşımın ve alternatif bir hukuk sistemi üretme çabasının hâkim olduğu, bunun da söz konusu eserlerden yararlanmayı menfi yönde etkilediği dikkati çekmektedir. Ayrıca bu eserlerde konular ele alınırken Kur'an ve Sünnet'e dayalı hukukî hükümlerle asırlar boyu bu öz etrafında oluşan hukuk kültürünün birbi-